

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Bódi Zsuzsanna

Fémműves cigányok Magyarországon*

Hazánk területére a 15 század elején érkeztek nagyobb csoportokban cigányok a török uralom alá került Balkánról. Ebből a korból cigány kovácsokról csak szórványos adatokkal rendelkezünk, pedig a háborúk miatt a fegyvergyártás és karbantartás területén bizonyára sokan dolgoztak közülük, ahogy erre a néhány fennmaradt dokumentum utal. Ezek közül a legkorábbi Zsigmond király 1422-ben kelt útlevele László vajda és népe számára.¹

Mátyás király 1487-ben a sebesszéki cigányoknak kiállított privilégiumlevéllel - a Nagyszében város erődítési munkálataiban, valamint esetleges védelmében való részvétel fejében - fölmentette őket mindenféle közmunka végzése alól és garantálta adómentességüket is.²Mátyás király Fekete Seregében fegyvermesteri, tűzérisz feladatokat láttak el a cigányok. A lovakat lesántító sulyom készítői is ők. Ez az eszköz fontos elhárító fegyvere volt a korabeli hadviselésnek.⁴

II. Ulászló 1496-ban szabadságlevelet adott Bolgár Tamás vajdának és 25 sátorból álló népének, mivel puszkagolyókat és egyéb hadi szerszámokat készítettek a pécsi püspök számára.⁵ A cigány kovácsok korabeli munkakörülményeiről HARFF Arnold útleírásából értesülünk, aki a század végén Modon városában látott cigány kovácsokat. Náddal fedett viskókban laktak, üllő mellett dolgoztak. Az asszonyok segítettek uruknak a fűjtatót kezelni, közben fontak.

A 16. században a hódoltsági területen élő cigányokról a török források révén viszonylag sok adattal rendelkezünk. A mohamedán hadsereg és közigazgatás szolgálatában igen sok fémműves cigány állt (kovácsok, tűzmesterek, golyóöntők, szegkovácsok, kardkovácsok, puszkakészítők, fegyvercsiszárok). A kincstári szolgálatot teljesítők adómentességet élveztek.⁶ A fémműves mesterség jelentőségét mutatja, hogy 1560-ban Budán az adózó cigányok egyharmada kovács volt.⁷ Az 1580-as török összeírás ötvös-rézművesről is említést tesz körükben.⁸ Ebben az időben még több cigány végezhetett finomabb fémmunkát, mert pénzhamisító is került ki közülük.⁹ Nagykőrös számadáskönyvében szegkovácsokról történik említés, az általuk készített - hidakhoz való - szögeket adóként szállították Budára. ¹⁰

**Megjelent: Közös út - Kethano Drom 1993. 2; 44-46., 3-4; 52-53.*

Míg a hódoltsági területen a cigányok nagy tömegeit foglalkoztatta a hadsereg és a közigazgatás, valamint a társadalmi felemelkedés is adott volt számukra, az ország többi területén a fémműves cigányok helyzete igen változatos képet mutat.

Voltak akik uradalmi szolgálatba álltak, mint kovácsok, fegyverkovácsok. Az uradalmak biztosították számukra a vasat, megszabták mit és milyen mennyiségben készítsenek és meghatározott áron vették át tőlük az elkészült termékeket.¹¹ A városokban lakó cigány kovácsokat a céhek általában nem fogadták be. Ahol veszélyeztették a céhekbe tömörült kovácsok munkáját, ott a városi rendeletek korlátozták a cigány kovácsok tevékenységét. Debrecen 1670-ben például a következőképpen szabta meg a cigány kovácsok működési körét:

„A cigányok műve-, békó, rostély, kolomp, doromb, fúró, fogó, nyárs, iszká-ba, lécszeg, kapa, ásó, zszindelyszeg, zabola. A munkát megújíthatja, fódózhatja. Szántó vasat is czéh mester hírével megcsinálhatja.”¹²

Erdélyben élt a hódoltság idején a legtöbb cigány. A városok mellett letelepülők ellátták a közmunkákat és volt köztük kovács is.¹³ A vándorló cigány kovácsok részére a földesurak vagy a közigazgatás tisztségviselői privilégiumleveleket adtak ki,¹⁴ mivel a falvakban - más mesteremberek hiányában - szükség volt munkájukra.¹⁵

A török uralom magyarországi felszámolása után, az elnéptelenedett területek 18. sz. eleji betelepítésével egyidejűleg, cigányok is érkeztek nagyobb csoportokban hazánkba, megnőtt a vándor cigányok létszáma. Ebben az időszakban a Habsburg uralkodók nyugati mintára a cigányok törvényen kívül helyezésével, az őket segítők büntetésével próbálták a közbiztonság helyzetén javítani.

1712-től azonban a cigányokkal szembeni erőszakos fellépést felváltotta a letelepítésüket szorgalmazó központi politika. A szemléletváltozás oka elsősorban az örökös tartományok közbiztonságának védelme volt, a keletről jövő vándor cigányok magyarországi letelepítésének révén.

A Habsburg-abszolutizmus felvilágosult uralkodói cigányokra vonatkozó rendeleteikkel a cigányok jobbágyságba való beolvasztását kívánták elérni, növelve az adófizetők számát.

A cigányok helyzetének rendezéséhez szükséges volt a meglevő állapotok ismerete, ezért központi intézkedésre a 18. században több cigány összeírásra is sor került.¹⁶

A 18. században készült összeírások az ország területén - Erdély nélkül - 40-50 ezer letelepült, házzal rendelkező és adózó cigány lakosról adnak számot, akiknek túlnyomó többsége rendszeres munkát végzett és a helyi lakossághoz hasonló módon élt. Meg kell azonban jegyezni, hogy az összeírást végzőknek nem állt érdekében a területükön levő vándor cigányok feltüntetése, mivel ezek letelepítését az uralkodói rendeletek a helyi hatóságok kötelességévé tették. A letelepült cigányság harmada, a volt hódoltsági területeken csaknem fele, városokban élt a 18. sz. közepén. Településstruktúrájuk a korábbi évszázadok harcai során alakult ki, amikor a cigány kovácsok a török hadsereg, a várak és uradalmak számára nagy tömegben termeltek.

A férfiak nagyobb hányada ebben a korban is a kovács mesterséget folytatta, bár az összeírások részletes elemzése során megfigyelhető egy - a következő században kiteljesedő - foglalkozásváltási stratégia, a zenészek számának növekedése. A folyamat kezdetét jelzi, hogy a zenészek átlagéletkora több mint 10 évvel alacsonyabb a kovácsokénál.¹⁷

Ahol erre lehetőség adódik, a cigány zenészek a városokban telepednek le, őket szívesebben befogadják, mint a céhekbe tömörült mesterek megélhetését veszélyeztető cigány kovácsokat. A szabad királyi városok ebben az időszakban rendeleti úton akadályozták meg a cigányok letelepedését, mivel az uralkodói rendeletek értelmében a letelepedők létfeltételeit a helyi hatóságoknak kellett biztosítaniuk.¹⁸

A cigányok letelepítését nagyrészt az uradalmak vállalták magukra, a községekben és uradalmakban cigány kovácsokat alkalmazva. Nagy mennyiségű vasáru termeltetésére is voltak példák. A kovácsoknak a vasat és a szenet az uradalom biztosította, meghatározott termékmennyiség elkészítését előírva. Az uradalom értékesítette a termékeket, a haszonból a cigány kovácsok is részesültek.¹⁹

A 19. században is több cigány összeírás készült, amelyekből képet kaphatunk a cigányság akkori helyzetéről.²⁰ E századra megváltoztak a cigányság településviszonyai. A kor legrészletesebb, az egész ország területére kiterjedő cigány összeírása (1893. január 31.) szerint a cigányok 91,48 %-a falun élt, az állandóan letelepedettek aránya pedig 88,55 % volt.²¹ A cigány lakta falvak és mezővárosok zöme világi vagy egyházi nagybirtok volt, a szabad királyi városok továbbra is elzárkóztak a cigányok befogadása elől.²² Tehát a 18. században nagy tömegekben bevándorlók letelepítését a nagybirtokok vállalták magukra.

Az 1893. évi felmérés részletesen foglalkozik a cigányok foglalkozási struktúrában elfoglalt helyével. A felnőtt cigány lakosság 65,58 %-a végzett ebben az időben ipari munkát, ebből 15,3 % a fémmunkával foglalkozók aránya. A fémművesek közül a legtöbben kovácsok. Az ország kovácsainak 22,5 %-a ebben a korban cigány volt. Megfigyelhető, hogy minél fejletlenebb gazdaságú, minél szegényebb valamely vidék, annál nagyobb a cigány kovácsok aránya.

A kovácsok mellett a cigány fémművesek másik két népesebb csoportja az üstkészítők és a szegkovácsok. Üstkészítőt legtöbbit a máléfőző üstöt használó területeken találtak a Tisza-Maros közén. Csak kétharmad részük telepedett le véglegesen, a többiek részben vagy teljesen vándorló életmódot folytattak. Szegkovácsok nagyobb csoportokban az ország északi megyéiben éltek, rájuk a letelepedett életmód a jellemző.

A cigány fémművesek többi csoportja: a csengőkészítők, kolompárok, bádigosok, rézművesek, késesek, köszörűsök, ha rendelkeztek is lakhellyel, munkavégzésük mozgó életformát követelt.

Az 1893-as felmérés adatai azt bizonyítják, hogy a cigányok hagyományos fémműves mestersége ebben az időben már visszaszorulóban volt, hiszen a 18. században még a férfiak fele végezte ezt a munkát.

Az országban a 19. sz. közepére a tanult iparosok száma megnövekedett, így a városokban, a jelentős jövedelmet biztosító uradalmakban és falvakban a cigány kovácsokat a tanult iparosok váltják fel.

Figyelembe kell venni azt is, hogy a több évszázada letelepedett cigány kovácsok és szegkovácsok jelentős része erre az időszakra már asszimilálódott.

A cigány fémművesek munkája iránti igény csökkenését mutatja, hogy a 19. században iparuk gyakorlása már többnyire más foglalkozással párosul. A kovácsok mesterségük mellett leggyakrabban téglavető, lókupec, muzsikos és sárművesek, a szegkovácsok leginkább muzsikosok.²³

A gépi nagyipar kialakulásával a cigány kovácsok termékeit egyre inkább az olcsó tömegcikk helyettesítik, bár teljesen a második világháború idejéig sem tudták kiszorítani azokat. A cigány fémművesek javító, szolgáltató tevékenységére is szükség volt még a 60-as években is a falvakban. Így az 50-60-as években még

félgyűjthető volt a hagyományos cigány fémműves mesterségekre vonatkozó néprajzi anyag, amely fényt vet a mesterség gyakorlásának múlt századi körülményeire is.²⁴

A fémműves cigányok munkáiról a múlt századból csak ORBÁN Balázs leírását találtam, Csík-székből:

„...a sátorosok / üstkészítők, kovácsok, késcsinálók, fejsze, fúró s más eszköz gyártók, csengettyűkészítők, lakatosok / műhelye egészen primitív, s bárhol felüthető, egy kis kézi fúvó s néhány kalapácsra szorítkozván, áe azért bámulatos ügyességel működnek.”²⁵

A vándor cigányok végleges letelepedését a múlt század végétől egyre szigorúbb rendelkezések gyorsították. A jogszabályok sorát az 1442.R./BM. 1867. sz. körrendelet nyitotta meg, amely megtiltotta, hogy cigányoknak — különösen pedig egész cigány családoknak - útlevelet adjanak a hatóságok.²⁶

A hadihelyzetre tekintettel 1916-ban a cigányok letelepítéséről szóló 15.000/1916. BM. Eln. sz. rendelet intézkedik a kóbor cigányok állatainak a hadsereg számára történő igénybeviteléről, a hadköteles férfiak sorozó bizottság elé állításáról, valamint arról, hogy a kóbor cigányok csak abban a községben vállalhatnak munkát, ahol cigány igazolványukat kiállították, más községben csak külön engedély alapján dolgozhatnak.²⁷

A Horthy korszakban rendszeres razziákkal ellenőrizték a cigányokat, vándoripari és házalási tevékenységüket korlátozták. Csak egyedül járhattak, járművet nem használhattak.

A vándoriparosoknak a múlt században még nem volt állandó lakhelyük, ekhós szekerekből álló karavánjaikkal járták az országot. A kényszerítő intézkedések következtében az első világháború idején a vándoriparosok zöme már rendelkezett állandó lakhellyel. Életmódjuk annyiban változott, hogy állandó lakhelyükön töltötték a telet, veremházat, földkunyhót, a lovaknak földbe mélyített istállót építve. Téli szállásuk általában a falvak határában, erdő mellett volt. Nyáron a csoport továbbra is együtt vándorolt, csak most már meghatározott körzetet jártak be, munkát keresve. Télen a férfiak otthon dolgoztak.²⁸

A nyári körúton a falvak határában, egy szép „*cigány helyen*” (romani than) telepedett le a csoport. A cigány vajda jelentkezett az előljárásnál és a rendőröknél. Az asszonyok az előre elkészített árukkal végigjárták a falut és összegyűjtötték a javításra szoruló eszközöket valamint a megrendeléseket, amikhez anyagot a megrendelő adott. A férfiak a gyerekek és asszonyok segítségével végezték el a munkát, általában élelmet, ritkábban pénzt kaptak cserébe. Egyes csoportok asszonyai jóslással is szert tettek táplálékra. A csoport a faluban összegyűjtött élelmet közösen fogyasztotta el, így az aznap kevésbé szerencsések is ennivalóhoz jutottak.

A kis család körútja esetén a férfiak és nők feladatköre a fentiekhez hasonlóan alakult. Mivel munkájuk révén nem tudták a család napi élelmiszer szükségletét biztosítani, az asszonyok különböző bolti árukat (tűzkövet, szappant stb.) is becseréltek ennivalóra.²⁹

A két világháboni között - amikor megtiltják a vándoriparosok járművel való közlekedését - kialakul a férfiaknak a maihoz hasonló, kisebb körben való mozgása, ami lehetővé teszi, hogy időnként hazalátogassanak.

A férfiak többnapos körútjainak körülményeiről Makula Béla cigány kovács így számolt be:

„... Viszem magammal az üllőmet (dopo), kalapácsot, ollót meg fehér pléhet. Van nekem „acskóm”. zsákbúí varrtam: cigányul csokaja. A dopóra rácsavarom a madzagját, úgy veszem a vállamra. A csokaja a hátamon vati. Zsákot is viszek ennivalónak. Vinni nem viszek ennivalót, kapok mindenütt. Istállóba vagy konyhába adnak helyet [éjszakára]. Fizetni nem szoktam, adok egy csigacsinálót, vagy egy edényt megfódozok érte.”³⁰

Természetesen a jogszabályoknak nem mindenütt szereztek érvényt azonos szigorral, így az ország különböző területein a fenti folyamat lejátszódásának ideje igen változó volt.

Ma már az *oláh cigányok* hagyományos fémműves mesterségei kihalóban vannak. A fémműves közösségek tömeges foglalkozásváltása a két világháboni közti időre tehető századunkban. A helyhez kötöttség miatt egyre többen vállaltak más jellegű munkát: csordás, mezőőr, fuvaros stb. lett belőlük, a helyi igényekhez alkalmazkodva.

A fiatal férfiak iparba áramlása a 60-as években öltött nagyobb méreteket, ahol azonban lehetőség volt rá a kötetlen időbeosztású, önállóan szervezhető munkaalkalmakat (MÉH gyűjtő, fuvaros, tollgyűjtő, hasznáلتcikk kereskedő stb.) részesítették előnyben.

Az utóbbi évtizedekben egyre többen választják a számukra is elérhető kereskedelmi tevékenységeket a szélesedő lehetőségek és az átlagon felüli jövedelmek miatt. E tevékenységek alapja a családi munkamegosztás máig élő hagyománya.

A volt fémműves oláh cigányok nagyobb hányada ma ipari munkás, de a cigányságon belül ebben a csoportban a legnagyobb az önállóak és segítő családtagjaik aránya, és az iparban dolgozók közül is sokan egészítik ki hagyományos módon, például ló-tartással, jövedelmüket.

A korábban fémműves foglalkozású oláh cigány közösségek öregjei sok helyen megtartották felszerelésüket. A szabadban lévő műhelyben vasszerkezet helyettesíti a régi sárfalú kohót és gyári üllő a korábban használt sínvasat. A szerszámoknak - amelyeket régen a kocsi bakja alatti ládában tartottak - ma a konyhaasztal alatt van a helyük, de az asszonyoknak ma is tilos ezekhez nyúlniuk.

A *kárpáti cigány* dialektust beszélő szegkovács csoportok foglalkozásváltási stratégiája másképp alakult. Az évszázadok óta letelepült szegkovácsok munkája iránti kereslet is csökkent a gépi nagyipar tömegtermelésével, de egyes területeken (pld. vasút, bányá) továbbra is szükség volt az általuk készített termékekre. Zömében nagyüzemeknek dolgoztak, de vaskereskedők megrendeléseinek is eleget tettek. Műhelyüket lakóházuk mellett építették fel, jellegzetessége az ún. munkalyuk volt, ami a kényelmesebb munkavégzést szolgálta. A fiúk 10-12 éves korukban kezdték elsajátítani a mesterség fogásait édesapjuktól. Egy év alatt fokozatosan a

legbonyolultabb és legnagyobb erőt kívánó munkadarabok elkészítését is megtanulták. A kisebb gyermekek az előkészítő munkákban (pld. szén törése, rostálása) vettek részt, az asszonyok pedig a megrendelések leszállításában segédkeztek.

Mivel a szegkovácsok egy-egy munkadarabból mindig is nagyobb mennyiséget készítettek, nem volt idegen tőlük a nagyüzemi munkavégzés.

Így a II. világháború után sorra alakultak szövetkezeteik. Ezek folyamatos munkaalkalmat biztosítottak tagjaik számára és segítségével a telepek felszámolása is szervezett keretek között valósult meg. A szegkovácsok munkája iránti kereslet csökkenése miatt a 80-as évekre már csak két szövetkezet tudott fennmaradni, ezek is csak a termékszerkezet megváltoztatása árán. A felbomlott szövetkezetek tagjai az iparban helyezkedtek el, vagy önálló iparosként dolgoznak. Az öregek, hasonlóan az oláh cigány fémművesekhez, otthon műhelyt rendeztek be maguknak. Javításokat végeznek, használati és dísz tárgyakat készítenek.

A cigány kovácsok legnagyobb hányada a *magyar cigányok* köréből került ki. Foglalkozásváltásuk kezdete a 18. század második felére tehető. Mesterségük mellett először kiegészítő tevékenységként zenéltek, majd a cigány zene iránti igény növekedésével sokan közülük végleg áttértek erre a foglalkozásra. A kevésbé sikeresek viszont napszámos szintre süllyedtek. Ma a magyar cigányok alkotják a cigány ipari munkások zömét. Mezőgazdasági idénymunkásokból ipari munkássá válásuk együttjárt folyamatos városba költözésükkel.

Ma Magyarországon a cigányok csaknem 40 %-a város lakó. A városban lakó cigányok arányának jelentős növekedése felhívja a figyelmet a cigányok számára elérhető munkaalkalmak és településviszonyaik között minden korszakban meglévő összefüggésre.

IRODALOM

BAKÓ FERENC

1954 A tiszai cigányok fémművessége. *Gypsy metal-work in Tiszaigar*. Néprajzi Értesítő XXXVI. 239-258.

BENDA KÁLMÁN

1971 Révay Péter ajánlólevele Gáspár vajda és népe számára 1608-ból. *Péter Révay's Letter of Recommendation for Voivod Gáspár and his People dated 1608*. Ethnographia LXXXII. 3; 425-426.

BODGÁL FERENC

1959 A rézöntés technikájához. *To the Technology of Copper Casting*. Ethnographia LXX. 1-3; 373.

1965 A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei cigányok fémművessége. *Metal-work among the Gypsies of Borsod-Abaúj-Zemplén County*. Ethnographia LXXVI. 4; 521-546.

BÓDI ZSUZSA

1992 Magyarországi cigány összeírás a 18. században. *18th Century Gypsy Census in Hungary*. Phralipe 10; 15-20.

BOLYKY MIKLÓS

1906 Egy régi vadászati mód. *An Ancient Mode of Poaching*. Vadász-Lap (aug. 5.) 288.

1909 Mátyás király vadászai. *The Hunters of King Matthias*. Vadász-Lap (jan. 5.) 4-5.

BOROVSZKY SAMU

1909 Borsod vármegye története. *A History of Borsod County*. Budapest N.n.

1904 Cigány telepítés. *The Settling of Gypsies*. Vasárnapi Újság 51. 30; 512-513.

CSORTOSI JÁNOS

1877 Adalékok a magyarországi cigányok történetéhez. *To the history of Gypsies in Hungary*. Századok 451-156.

DANKÓ IMRE

1962 Adalékok a gyulai cigányság életéhez. *To the Life of Gypsies in Gyula*. In.: DANKO Imre (szerk. (Jelentés a Gyulai Erkel

Ferenc Múzeum 1962. évi munkájáról. 13-26. Gyula (A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 40.)

ERDŐS KAMILL

1961 Fódozó-cigány műhely felszerelés leírása. Cigánykovács műhelyben készített használati és dísz tárgyak leírása.

Description of the Workshop of a Gypsy 'linker. Description of Tools and Ornaments Made in a Gypsy Blacksmith's

Workshop. EA. 6768. Budapest

1952 Fémműves cigányok. Gypsy metal-workers in Hungary. Néprajzi Értesítő XLIV.289-306.

1979 A Békés megyei cigányok. *Gypsies in Békés County*. Gyula (A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 72.)

FEKETE LAJOS

1939 Buda, Pest és Óbuda nem-mohamedán polgári lakossága 1547-ben és 1580-ban. *Non-Muslim Civil Population of Buda,*

Pest and Óbuda in 1547 and 1580. Budapest (Tanulmányok Budapest múltjából VI.)

FEKETE LAJOS - KÁLDY-NAGY GYULA

1962 Budai török számadáskönyvek./I 550-1580/ *Turkish Registers of Buda*. Budapest

GYERGYÓI SÁNDOR

1990 Kirekesztéstől a beilleszkedésig. I-II. *From Ostracising to Assimilation I-II*. Debrecen

HAVAS GÁBOR

1982 Korábbi cigány foglalkozások. Foglalkozásváltási stratégia különböző cigányszékhelyekben. *Earlier Gypsy Occupations*.

Strategies of Occupational Change in Various Gypsy Communities. In.: ANDOR Mihály-HAVAS Gábor (szerk.): Cigány vizsgálatok. 161-179. Budapest

HEICZINGER JÁNOS

1976 A cigányok letelepítésének kezdete Fejér megyében. *The Beginning of the Settling of Gypsies in Fejér County*. Az MTA

Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője II. 231-243. Veszprém

1977 A cigány lakosság életviszonyai Fejér megyében a XVIII. században. *the Conditions of Life of Gypsies in 18th Century*

Fejér County. Az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője III. 273-290. Veszprém

1978 Fejezetek a cigánykérdés alakulásáról. *Chapters on the Evolution of the Gypsy Issue*. Fejér megyei Történelmi Évkönyv

XII. 153-251. Veszprém

HERRMANN ANTAL

1893 A váczi cigányok. 1775. *The Gypsies of Vác in 1775*. Váczi Közlöny 15- 22; 1.

HÓGYE ISTVÁN

1984 Adatok a Zemplén megyei cigányság XVII-XVIII. századi történetéhez. *Data on the History of Zemplén County's Gypsy*

People in the XVII-XVIII. Century. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei XXII. 39-47.

HUNFALVY PÁL

1876 Magyarország Ethnographiája. *The Ethnography of Hungary*. Budapest

JÓZSEF FŐHERCEG

1895 Az ónódi várhoz tartozó cigány jobbágyok összeírása. *Registration of Gypsy Serfs Belonging to the Castle of Ónod*.

Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 121-123.

KAHLER FRIGYES

1971 Adalékok a XVI. századi pénzhamisítás kérdéséhez. *To the History of Forging Money in the 15th Century*. Múzeumi Kurír 5; 35-40.

KÁLDY-NAGY GYULA

1970 Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon. *Looting and the Reaya. Ottoman Domination in Hungary in the 16th Century*. Budapest

KEMÉNY ISTVÁN

1976 Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó; 1971-ben végzett kutatásról. *Account on the Research of Social Conditions of the Gypsy Population in Hungary, carried out in 1971*. Budapest

KISS LAJOS

1926 A kasza a hódmezővásárhelyi ember kezén. *The Scythe at the Hand the People of Hódmezővásárhely*. Néprajzi Értesítő XVIII. 2; 89, 93. 1928 Cigányfogasok Hódmezővásárhelyen. *Gypsy Coat-Racks in Hódmezővásárhely*. Néprajzi Értesítő XX. 1; 49.

KOLOZSVÁRI SÁNDOR - ÓVÁRI KELEMEN (SZERK.)

1885-1904 A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. I-V. *A Collection of the Legal Rules of Municipal Authorities. I- V*. Budapest

KOVÁCS JÁNOS

1895 A cigányok Szegeden I-III. *The Gypsies in Szeged 1-111*. Ethnographia VII. 187-198., 280-288., 388-393. 1901 Szeged és népe. *Szeged and its People*. Szeged KRÓNIKÁS 1906 Czigány-kovács községek. *Villages of Gypsy Smiths*. Magyar Vaskereskedő (július 15.) 10-11.

LADVENICZA ILONA

1955 A csobánkai cigányok szegkovácsolása. *Nail Making among Csobánka Gypsies*. Néprajzi Értesítő XLVII. 227-240.

LEBLANCZNÉ KELEMEN MÁRIA

1975 Dokumentum. *Document*. Palócföld 9. 5; 22-23.

LEHOCZKY TIVADAR

1881 Adatok a magyar cigányok történetéhez. *Data to the History of Hungarian Gypsies*. Századok 152-154.

MAGYAR STATISZTIKAI KÖZLEMÉNYEK

1895 A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. *Results of the Gypsy Census Made on January 31, 1893*- Budapest

MAKKAI LÁSZLÓ

1954 I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai /1631-1648/. *Economic Documents of the Estates of György Rákóczi I.* Budapest

MÁRKI SÁNDOR

1890 Aradmegye cigányainak történetéből. *On the History of Gypsies in County Arad.* Ethnographia II. 442-447.

MÉSZÁROS LÁSZLÓ

1975 Bács-Kiskun megye cigánységének történetéhez. (Az 1768-as cigány összeírás népességstatistikai-demográfiai adatai).

Additions to the History of the Gypsies in Bács-Kiskun County. (The Statistical and Demographic Data of the 1768 Census of

Gypsies). In: IVÁNYOSI-SZABÓ Tamás (szerk.): Bács-Kiskun megye múltjából. I. 133-168. Kecskemét (A Bács-Kiskun megyei Levéltár kiadványai II.)

1976 Délslávok és cigányok a dunántúli hódoltság területén. *South Slavic Peoples and Gypsies in the Part of the*

Transdanubia Occupied by the Turks. Az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője II. 221-230.

1978 A XVIII. századi cigányösszeírások Bács- Kiskun megyei adatai. *Statistical Data of the 18th Century Gypsy Concriptions*

in County Bács-Kiskun. Statisztikai Szemle 56. 3; 274-286.

MEZEY BARNA-POMOGYI LÁSZLÓ-TAUBER ISTVÁN

1986 A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422-1985. *Documents of the Gypsy Issue in Hungary.* Budapest

MÓRÓ MÁRIA ANNA

1978 Cigányok Baranya megyében a XVIII. század végén. *Gypsies in Baranya County at the End of the 18th Century.* Baranyai Művelődés I; 119-123.

1979 Mária Terézia cigány rendeletei és a Baranya megyei cigány összeírások. *The Gypsy Statutes of Maria Jheresia and the*

Ceusi of the Gypsies in Baranya County. Baranyai Helytörténetírás 205-301. n.n.

1898 Cigányok szabadalomlevele Mátyás királytól. *Letters Patent for Gypsies by King Matthias.* Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 187.

ORBÁN BALÁZS

1869 A Székelyföld leírása. II. *A Description of Székely Country*. Pest

SCHWICKER, JOHANN HEINRICH

1883 Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen. Wien-Teschen

SZABÓ KÁLMÁN

1932 Csöngettyű és kolomp a kecskeméti pásztorság kezén. *Bells and Cattle-bells on Hands of Kecskemét Slipepherds*.

Néprajzi Értesítő XXIV. 68-75.

SZABÓ LÁSZLÓ

1966 Mária Terézia 1760/61-es cigány rendelete a Jászságban. *TI te 1760/61 Gypsy Statutes of Maria Theresia in Jászság*.

Jászkunság 12. 3; 125-131.

SZALAY BÉLA

1914 Cigánytörténeti Adatok. *Data on Gypsy History*. Ethnographia XXV. 89-9.

3-SZAMOTA ISTVÁN (SZERK.)

1891 Harff Arnold utazása. 1496-1499. *Tlifourney of Arnold Harff. 1496-1499*. In.: SZAMOTA István (szerk.): Régi

utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten 1054-1717. 119. Budapest

SZILÁDY ÁRON - SZILÁGYI SÁNDOR

1863 Török-magyarokori történelmi emlékek. Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon. I-II. *Historical Documents*

of the Turkish Occupation in Hungary. I-II. Pest

SZOMSZÉD ANDRÁS

1987 A nógrádi cigányság története az összeírások tükrében. *The Gypsies of Nógrád County in the Censi*. Nógrád megyei

Múzeumok Évkönyve XIII. 157-207.

TOMKA MIKLÓS '

1983 A cigányok története. *A History of Gypsies*. In.: SZEGŐ László (szerk.): Cigányok, honnét jöttek - merre tartanak? 36-

52. Budapest

VELICS ANTAL (FORD.)

1886-90 Magyarországi török kincstári defterek. I-II. *Turkish. Defters of the Treasury in Hungary I-II*. Budapest

VISSI ZSUZSANNA

1975 A Komárom megyei cigányság - egy 120 éve készült összeírás tükrében. *Gypsies in Komárom County in a Census Made 120 Years Ago*. Új Forrás 7. 3; 51-58.

ZSUPOS ZOLTÁN

1988 Az erdélyi aranymosó cigányok 1783-as összeírása. *The 1873 Census of Transylvanian Gold-washing Gypsies*. Néprajzi Értesítő LXVII-LXX. 129-193.

Zsuzsanna Bódi

Gypsy Metal-smiths in Hungary

In this paper, I try to outline - on the basis of existing documents - the changes in the social position of metal-working Gypsies in Hungary from the 15th century to our day. Populous groups of Gypsies first arrived in the territory of Hungary in the early 15th century, when the Balkans had been conquered by the Turks. There are only sporadic data on Gypsy blacksmiths from this period, although weapon production and maintenance must have required many hands as the sources suggest. The earliest is King Sigismund's pass for Voivode László and his people dated 1422.³¹

In return for work on the fortification of the town of Nagyszében and for possible participation in its defence. King Matthias excused the Gypsies of Sebesszék from rendering public work and guaranteed their tax exemption in a letter of privilege.- In King Matthias's Black Army Gypsies were involved as gunsmiths, artillerymen.⁵ They also made the salgot that foundered horses. It was an important deterring weapon in that-time warfare.³⁴

In 1496 Vladislav II. issued a charter for Voivode Tamás Bolgár and his people of 25 tents because they had made gunbullets and other military instalments for the bishop of Pécs.⁵ The conditions under which Gypsy ironsmiths worked in the 15th century were described by Arnold HARFF in his travel account. At the end of the century he observed Gypsy smiths in the town of Modon. They lived in thatched huts and worked by the anvil. Women helped their men by working the bellows, while they were spinning.

Thanks to Ottoman sources, there is a relative abundance of information on Gypsies in the area occupied by the Turks in the 16th century. Many metal-working Gypsies (blacksmiths, artillerymen, bullet casters, nail-smiths, sword-smiths, gun-makers, weapon dealers) were employed by the Muslim army and administration. Those employed by the treasury were exempted from tax.³⁶ It is an indicator of the significance of metal-working that a third of the tax-paying Gypsies were smiths in Buda in 1560.³⁷ A Turkish defter of 1580 also mentions a goldsmith-coppersmith among them.⁸ Even more Gypsies must have been involved in fine metal-working around that time, since coin forgers were also found among them.³⁹ In the accounts

book of Nagykőrös nailsmiths are mentioned, whose product - nails for bridges - was delivered to Buda by way of tax.⁴⁰

While in the area under Turkish rule masses of Gypsies were employed by the army and the administration, and rising in the social hierarchy was also opened to them, in the rest of the country metal-working Gypsies had widely varied social status.

Some were employed as manorial blacksmiths or gunsmiths. The estate provided them with iron, prescribed what to produce and in what quantities, and purchased the products at set prices.¹¹ Guilds did not admit town-dwelling Gypsy blacksmiths, and where they jeopardized the work of the guild-member blacksmiths, municipal ordinances limited the activity of Gypsy smiths. In 1670, for example, Debrecen specified the scope of activity for Gypsy ironsmiths in the following way:

„Gypsies may produce: hobble, grid, sheep bell Jew's harp, drill, pliers, skewer, 'iszkdaba' [a type of nail], lath nail, hoe, spade, tile nail, curb-bit. Ploughing irons can also be made by them as if by a guild master. "I-

During the Ottoman era, the largest number of Gypsies lived in Transylvania. Those who settled around towns rendered communal work for the settlement and also included blacksmiths.⁴³ Landlords and administration officials issued letters of privilege to nomadic Gypsy blacksmiths,⁴⁴ as their work was needed in the villages for lack of other artisans.⁴⁵

After the collapse of the Ottoman dominion of Hungary, deserted areas began to be repopulated in the early 18th century. This brought large groups of Gypsies to the country, the number of nomadic Gypsies increased. Upon western models, the Habsburg rulers also tried to improve law and order by outlawing the Gypsies and punishing those who helped them.

From 1712, however, this violent treatment of the Gypsies gave way to a more peaceful central policy promoting their settlement. Underlying this change in attitudes was first of all the protection of public order in the hereditary provinces by settling the Gypsies coming from the east in Hungary.

With their Gypsy acts, the Habsburg rulers of enlightened absolutism wished to assimilate the Gypsies as serfs, thus increasing the number of tax-payers.

In order to solve the Gypsy problem, the existing conditions had to be known, therefore, upon central orders, several Gypsy registers were made in the 18th century.⁴⁶ 18th century censuses show a total of 40-50 thousand settled Gypsies outside Transylvania who had dwellings and paid tax. The overwhelming majority of them did regular work and lived like the local population. It must be noted, however, that it was not in the interest of the registrars to indicate wandering Gypsies in their territories, since the central administration imposed the duty of settling them upon the local authorities.

A third of the sedentary Gypsies, nearly half of them in the area formerly under Ottoman rule, lived in towns in the mid-18th century. Their settlement structure evolved during the wars of the previous centuries when Gypsy blacksmiths had to produce on the mass scale for the Turkish army, the fortresses and manorial estates.

A greater part of the men still pursued blacksmithing in this period, although a detailed analysis of the registers indicates initial signs of a major occupational shift to be consummated in the next century: the increase in the number of musicians. It marks the beginning of this process that the average age of registered musicians is over 10 years less than that of the smiths.⁴⁷

Where possible, Gypsy musicians settled in towns where they were more welcome than Gypsy ironsmiths threatening the job of craftsmen rallied in guilds. The free royal boroughs issued orders to prevent Gypsies from settling there, since under the sovereign's decrees they were obliged to ensure the living conditions for the settlers.⁴⁸

Most Gypsies were settled by large estates which employed blacksmiths on the *lati-fundia* or the villages. There were examples of large-scale ironware production. Iron and coal were provided by the manors, prescribing the volume to be aimed out. The estates sold the products and the Gypsy blacksmiths also had a share of the gain.⁴⁹

Several Gypsy registers were made in the 19th century, too, revealing the social status of Gypsies in that period.⁵⁰ The settlement relations of Gypsies had changed: the most detailed Gypsy census of the century covering the entire country (taken on 31 January 1893) showed that 91,48 % of them lived in villages, with sedentary Gypsies coming to 88,55 %.⁵¹ The bulk of villages and market towns belonged to secular or ecclesiastic estates, free royal boroughs still refusing to admit Gypsies.⁵² Thus it was the large estates that eventually settled the masses who had come to the country in the 18th century.

The 1893 census also affords an insight into the occupational structure of Gypsies. 65,58 % of the adult Gypsy population did industrial labour, 15,3 % of them being metal-workers. The majority of the latter were ironsmiths. 22,5 % of the country's blacksmiths were Gypsies in that period. It can be discerned that the economically less developed, the poorer a region was, the higher the rate of Gypsy blacksmiths.

Besides smiths, the two largest Gypsy metal-working groups included the boiler-makers and nail-smiths. Most boiler-makers were registered between the Tisza and the Maros rivers, where special boilers were used to cook polenta. Only two-thirds of them were fully settled, the rest remaining partly or fully nomadic. Large groups of nail-smiths were found in the northern counties of the country, who mostly lived settled.

The rest of the metal-working Gypsies: bell-makers, tinkers, copper-smiths, knife makers and grinders, were constantly on the road for work, even if they had permanent residence.

The register of 1893 proves that the traditional occupation of metal-working was diminishing in that period, compared to the 18th century when half the men were involved in it.

Trained artisans had increased in number by the mid-19th century all over the country, who gradually replaced Gypsy blacksmiths in towns and in the manorial estates and villages which had protected them so far. A significant part of settled Gypsy blacksmiths and nail-smiths had become assimilated by then, too.

It is also indicative of the drop in demand for the work of Gypsy metal-smiths that in the 19th century they coupled this job with some other occupation. Blacksmiths were most frequently also bricklayers, horse-dealers, musicians and adobe-makers. Nail-smiths were mostly also musicians.⁵³

With the advance of industrial manufacturing, the products of Gypsy blacksmiths were slowly ousted by cheap mass-produced goods, although until the second world war they could not be completely eliminated. Repairs and services rendered by Gypsy metalsmiths were still needed in the '60s in the villages. So in the '50s-'60s the ethnographic material pertaining to traditional Gypsy metal-working occupations could still be collected, which also reveals the last-century conditions of these crafts.⁵⁴

From the previous century, I came across a single description of Gypsy metalsmiths, notably Balázs ORBÁN's account of Csík-szék:

„... the workshop of the nomadic Gypsies (boiler-makers, smiths, knife-makers, producers of axe, drill and other tools, bell-makers, locksmiths) is very primitive and can be fitted out anywhere, being reduced to a small hand-bellows and a few hammers, but they still work with awe-inspiring dexterity. ”⁵⁵

The settlement of strolling Gypsies were hastened by ever stricter orders from the end of the last century onwards. The row of legal regulations was launched by decree No.1442.R./B.M.1867, which prohibited authorities to issue passport to Gypsies, especially to whole Gypsy families.⁵⁶

In view of the war, order No.15.000/1916.B.M.Eln. concerning the settlement of Gypsies stipulates that livestock of nomadic Gypsies could be confiscated for the army, liable men should be summoned by drafting committees, and wandering Gypsies could only take on work in villages where their Gypsy passes were issued, employment in other villages being conditional upon permission applied.⁵⁷

In the Horthy era regular raids were held to control Gypsies, their itinerant industries and peddling being restrained. They were only allowed to hawk alone, not using any vehicle.

In the last century itinerant artisans had no permanent residence, they wandered across the country in caravans of covered wagons. Due to the coercive measures, the bulk of wandering craftsmen were permanently settled at the time of the first world war. Their way of living had changed insomuch as they spent the winter in their permanent settlement, making dens, mud-houses, stables for their horses sunk into the ground. Their winter residence was usually on the outskirts of villages, bordering on forests. In summer, the group kept wandering together, searching a definite district for work. In winter the men worked at home.⁵⁸

During their summer peregrinations, the group settled in a nice „Gypsy place” (romani than) in the vicinity of a village. The Gypsy voivode reported himself to the local authorities and the police. Women peddled the village with preliminarily prepared goods and collected what was to be repaired, together with the material needed for mending. Men usually did the work with the help of children and women, getting food, and rarely money in return. The women of some groups also earned some food by soothsaying. The group ate the food collected in the village collectively, so those who were less lucky the given day also had something to eat.

When small families were hawking, men and women divided the work similarly. Since they could not ensure the daily victuals by their work, the women also bartered consumer's goods (fire-stone, soap, etc.) for food.⁵⁹

In the interwar period, when itinerant artisans were forbidden to move about in vehicles, male mobility within smaller circles typical today developed. It enabled them to return home from time to time.

The circumstances of a several-day tour of the men were described by a Gypsy blacksmith Béla Makula in the following way:

*„... / take along my envil (dopo), hammer, scissors and white tin. I have a bag, I made it from a sack, it's cokaja in Romani. I coil the string round the dopo and sling it over my shoulder. The cokaja is on my back. I take a sack for food. I don't take food with me, I get some everywhere. I get a place in a stable or kitchen [for the night], I don't pay money, I give a shell-pastry maker or mend a pot in exchange."*⁶⁰

Of course, legal regulations were not implemented with equal rigour all over the country, so the above process took place at varied tempo in different parts of the country.

Today the traditional metal-working crafts of *Vlach Gypsies* are dying out. The occupational change on a mass scale by metal-working communities occurred in the interwar period. Due to permanent settlement, more and more people took on other kinds of jobs as swine-herds, rangers, carters, etc. adjusting to local demands.

The flux of younger men into industry assumed major proportions in the '60s, but where there was the possibility, they took on independently organized jobs (collecting waste, hauling, collecting feather, second-hand trade, etc.).

In most recent decades more and more choose retail trade due to expanding possibilities and above-average income. The basis of this activity is the existing tradition of division of labour within the family.

The greater part of former metal-working Vlach Gypsies are employed in the industry, but at the same time this Gypsy group includes the larger rate of the self-employed and assisting family members, and many industrial labourers also eek out their living in traditional ways, for example, by keeping horses.

The elderly of the Vlach Gypsy communities formerly involved in metal-working have preserved their equipment at many places. In the open workshop an iron structure replaced the old mud-wall furnace and a manufactured envil replaced the one made of flatiron earlier. The tools kept in the old times in a chest under the dickey are under the kitchen table today, but women are still forbidden to touch them.

There was a different occupational shift among the nail-smithing groups speaking the *Carpathian Romani* dialect. With the spread of mass production by the manufacturing industries, demand for the work of nail-smiths who had been settled for centuries, also decreased but in certain fields (railroad, mining) their products were still in need. Most of them worked in large factories, but they also produced for orders by hardware merchants. They fitted out their workshops next to their dwellings. The most characteristic feature of these workshops was the work-hole

which served the comfort of work. Boys began learning the tricks of the trade from their fathers at the age of 10-12. They gradually learned the making of the most complicated and exacting pieces within a year. Smaller children took part in preparing the work (crushing coal, sieving it), and women helped in with delivering the goods.

Since nail-smiths were accustomed to making large quantities of a product, they were not averse to working in manufacturing industries. After World War II they founded scores of cooperatives which continuously supplied their members with work and also helped to liquidate the Gypsy colonies on an organized basis. Due to dwindling demand for the nail-smiths' work only two cooperatives could survive until the '80s, with an altered product structure, too. The members of the disbanded cooperatives took on jobs in the industry or work as self-employed artisans. The elderly, similarly to the Vlach Gypsy metal-smiths, set up workshops for themselves at home. They do repairs, utility and ornamental objects.

The greatest number of Gypsy blacksmiths come from the *Romungros*. They began to change occupations in the latter half of the 18th century. At first they added music making to their trade, and with rising demand for Gypsy music, many dropped their original occupations. Those who were less successful in music making, slipped down to the level of day-wagers. Today, Romungros constitute the majority of Gypsy industrial labourers. Their transformation from agricultural seasonal workers into industrial labourers coincided with their gradual settlement in towns. Today, more than 30 % of Gypsies live in towns in Hungary. The considerable increase in the number of urban Gypsies calls attention to an ever existing correlation between job opportunities available to Gypsies and their settlement relations.

Bódi Zsuzsanna

CHOKAJARA ROMA PO UNGRIKO THEM

O iskiritori - tela leske vast arakhle trabendar - la pecipijake vramendar lines andre sikavel le chokajara romenge grupon ande la butyako ulavipe lino than, lenge beshimasko- thaj lenga butyake thaneske, lenge rodimasko krujo ande o Ungriko them.

Opre akharel kodo dikhipe savestar la butyake thanendar thaj mashkar le beshimaske thana kadi situacija ande sakko vrama opre ashel.

Jegyzetek:

1. ENESSE1 1800.
2. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1898. 187.
3. BOLYKY 1906; 1909.

4. MEZEY - POMOGYI - TAUBER 1986. 76.
5. SZAMOTA1891. 119.
6. VELICS 1890. 3-5.
7. FEKETE-KÁLDY-NAGY 1962. 492.
8. FEKETE 1938. 133.
9. KAHLER 1971. 35-40.
10. SZILÁDY - SZILÁGYI 1863. 27, 44, 54, 61, 82, 89, 96.
11. MAKKAI 1954. 546, 549; MOLNÁR 1966. 297.; JÓZSEF főherceg 1895. 121-123.
12. KOLOZSVÁRI - ÓVÁRI 1885-1904. IV. 681.
13. SZALAY 1914. 92.
14. BENDA 1971. 425-426.
15. MÁRKI 1890. 445.
16. BODGÁL 1965. 521-525.; GYERGYÓI 1990. I. 55-76.; HEICZINGER 1976.,1977.;HERRMANN 1893.; HÓGYE 1984. 44-45.; KOVÁCS 1901. 118-123.; LEBLANCZNÉ 1976.; MÉSZÁROS 1975., 1978.; MÓRÓ 1977., 1978.; SCHWICKER 1883. 62-67.;SZOMSZÉD 1987. 161-175., 188-204.; ZSUPOS 1988.
17. BÓDI 1992.
18. KOVÁCS 1895. 190.; MÓRÓ 1977. 122.; MEZEI - POMOGYI - TAUBER 1986. 109.
19. KRÓNIKÁS 1906.
20. DANKÓ 1962. 13-26.; VISSI 1975. 51-58.; HUNFALVY 1876. 114.
21. Magyar Statisztikai Közlemények 1895.
22. VISSI 1975. 53-54.
23. BODGÁL 1965. 525.; VISSI 1975. 57.
24. BAKÓ 1954. 239-256.; BODGÁL 1965. 521-546.; ERDŐS 1962. 289-306.; LADVENICZA 1955. 227-240.
25. ORBÁN 1869. 48.
26. MEZEY - POMOGYI - TAUBER 1986. 182-183.
27. MEZEY - POMOGYI - TAUBER 1986. 183-188.
28. ERDŐS 1962. 200.; BODGÁL 1965. 529.
29. BODGÁL 1965. 529.; BAKÓ 1954. 255.
30. BAKÓ 1954. 255.
31. ENNESEI 1800.
32. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1898. 187.
33. BOLYKI 1906., 1909.
34. MEZEY - POMOGYI - TAUBER 1986. 76.
35. SZAMOTA1891. 119.
36. VELICS 1890. 3-5.
37. FEKETE - KÁLDY-NAGY 1962. 492.
38. FEKETE 1938. 133.
39. KAFILER1971. 35-40.
40. SZILÁDY - SZILÁGYI 1863- 27., 44,, 54., 61., 82., 89., 96.
41. MAKKAI 1954. 546., 549; JÓZSEF főherceg 1895. 121-123.
42. KOLOZSVÁRI - ÓVÁRI 1885-1904. IV. 681.
43. SZALAY 1914. 92.
44. BENDA1971. 425-426.
45. MÁRKI 1890. 445.
46. BODGÁL 1965. 521-525.; GYERGYÓI 1990. 55-76.; HEICZINGER 1976., 1977.; HERR MANN 1893.; HÓGYE 1984. 44-45.; KOVÁCS 1901. 118-123.; LEBLANCZNÉ 1976.; MÉSZÁROS 1975., 1978.; MÓRÓ 1977., 1978.; SCHWICKER 1883. 62-67.; SZOMSZÉD 1987. 161-175., 188-204.; ZSÚPOS 1988.
47. BÓDI 1992.
48. KOVÁCS 1895. 190.; MÓRÓ 1977. 122.; MEZEY - POMOGYI - TAUBER 1986. 109.
49. KRÓNIKÁS 1906.
50. DANKÓ 1962. 13-26.; VISSI 1975. 51-58.; HUNFALVY 1876. 114.
51. Magyar Statisztikai Közlemények 1895.
52. VISSI 1975. 53-54.
53. BODGÁL 1965. 525.; VISSI 1975. 57.
54. BAKÓ 1954. 239-256.; BODGÁL 1965. 521-546.; ERDŐS 1962. 289-306.; LADVENICZA 1955. 227-240.
56. ORBÁN 1869. 48.
57. MEZEY - POMOGYI - TAUBER 1986. 182-183.
58. MEZEY - POMOGYI - TAUBER 1986. 183-188.
59. ERDŐS 1962. 200.; BODGÁL 1965. 529.